

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО СІМЕЙНОГО ЛАДУ В УКРАЇНІ XIV—XVI СТ.

Селянська сім'я за середньовіччя була не лише первинним економічним, соціальним та культурним осередком, але й базовою продуктивною одиницею, що і зумовлює актуальність досліджень цілого комплексу питань, пов'язаних з декларованою проблематикою. Найважливішим бачиться висвітлення передумов виникнення і причин тривалого побутування різних типів сім'ї та їх взаємотрансформації. В теоретичному плані принциповим є визначення базової форми сім'ї, на основі якої творилися її інші типи та підтипи. Вказані аспекти в поєднанні з конкретно-історичним дослідженням господарсько-економічних та культурно-ідеологічних рис селянської сім'ї створюють можливість комплексного висвітлення історії українського середньовічного села.

Спеціальних досліджень, присвячених еволюції селянської сім'ї в XIV—XVI ст., практично не створено. Хоча свого часу деякі аспекти зазначеної проблематики піднімались в працях І. П. Новицького, М. К. Любавського, О. Я. Єфименко, М. Ф. Володимирського-Буданова, М. В. Довнар-Запольського, О. М. Левицького та ін. Вказані вчені ввели до наукового обігу значний масив джерельних даних, науково опрацювали та систематизували останні.

Подальші дослідження істориків, етнологів, демографів урізноманітнили теоретичні підходи до висвітлення проблеми і створили можливість для певних узагальнень. Проте і сьогодні залишається актуальним висловлене в кінці 80-х рр. зауваження А. П. Пономарьова про те, що проблема типологічних змін сім'ї з точки дору історичної перспективи ще не достатньо розроблена, а серед вчених немає єдності в оцінці вказаних процесів.

В досліджуваній період основу сімейного ладу селянських дворогосподарств складали малі і нерозділені(великі) сім'ї. Найбільш типовими осередками нерозділеної сім'ї в Україні були дворища. В українських дворищах XIV—XV ст., як правило, проживало по декілька малих сімей, пов'язаних родинними відносинами, які «сидели на одном хлебе», тобто спільно виробляли і споживали виготовлений продукт, «сполною рукою» розпоряджались землею, угіддями, садибою. Хоча ступінь усупільнення виробництва і споживання міг бути різним. Так, з кінця XV і в XVI ст. непоодинокими були згадки про дворища в яких малі сім'ї «особного хлеба уживают», тобто виготовлений

продукт вже не становив загальної власності нерозділеної сім'ї, а ділився і споживався особіно кожною малою сім'єю. Регіонально дворища — нерозділені сім'ї — даний період були зафіксовані джерелами на Волині, Поділлі, Галичині і частково Київщині. Особливо великі за кількістю малих сімей дворища побутували на польському українсько-білоруському порубіжжі.

Об'єктивною передумовою стійкого існування великосімейних колективів був низький рівень розвитку продуктивних сил, за умов якого належний матеріальний достаток міг бути досягнутий лише в дворогосподарствах із великою кількістю робочих рук. Хоча в регіонах раннього поширення польових систем рільництва в умовах значного зростання кількості постійних полів необхідність в збереженні нерозділених сімей ставала мінімальною, оскільки не було нагальної потреби розчищати та розробляти, нові земельні ділянки. Тому протягом досліджуваного періоду джерела часто згадували поряд із дворогосподарствами нерозділених сімей і окремі двори малосімейних колективів, які в документальних матеріалах позначались терміном «дим». А в XVI ст. малосімейні подимні колективи переважали в селах Київщини, Житомирщини, поселеннях поблизу Остерського, Мозирського, Черкаського, Канівського замків, на Брацлавщині і частково на Волині. На період XVI ст. також значно посились процеси розпаду старих дворищ, а документи зарясніли термінами «півдворища», «третьдворища», «чвертьдворища», «жеребок» та ін. В останніх господарювала, як правило, мала сім'я. Змінювався устрій і самих дворищних господарств. В дворищах вже, як правило, згадувалась одна мала сім'я або ж нерозділена батьківська (батько і одружений син) чи братська (двоє одружених братів).

Внутрішня структура малосімейного селянського дворогосподарства була простою. Документи в таких випадках згадували лише голову сім'ї, на праці якого і трималась основна частина господарства. Але з часом, коли підросли і одружувались сини, то вони певний час залишались господарювати в батьківському диму, що дещо ускладнювало структуру двору, в якому утворювалась тимчасова нерозділена сім'я. Хоча згодом у батьківському дворі залмшався хтось один із його синів чи зятів.

Розглядаючи діалектику співіснування малих і нерозділених сімей в Україні досліджуваного періоду, можна підсумувати, що був очевидним процес створення нерозділених сімей на основі малої сім'ї з подальшим їх розділом на малосімейні господарства. Саме так прослідковується генетичний зв'язок між малою сім'єю

і тими великосімейними колективами, що побутували в даний період у формі нерозділених сімей.

Необхідно відмітити такий ключовий аспект проблеми, як відмінність нерозділених селянських сімей епохи середньовіччя і великих патріархальних сімей періоду ранніх суспільних відносин. Вона полягає в тому, що великі патріархальні сім'ї побутували постійно, як певний інститут родоплеменного суспільства, а нерозділені сім'ї епохи середньовіччя постійно регенерувались на основі малої, розпадаючись (знову ж на малі) через деякий час. Даний підхід до проблеми робить безпідставним твердження деяких дослідників про нерозділені сім'ї, як пережиткові, архаїчні форми, що є наслідком змішування певною мірою зовнішньо схожих, але типологічно різних патріархальної і нерозділеної сімей.

В хронологічному аспекті новітні дослідження дають можливість твердити про еволюцію від великої патріархальної сім'ї VI—VII ст. до самостійних малих сімей XI—XIII ст. з цілою низкою проміжних етапів, кожен з яких фіксував все зростаючу автономію малої сім'ї. Українські ж документальні матеріали XIV—XVI ст. свідчать про малі і нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї, як про основні типи сімейного ладу; про відмежовані ж багатьма віками патріархальні і нерозділені сім'ї, як про приналежні різним епохам історичні форми. Останні хоча й мали певну зовнішню схожість, але патріархальна сім'я була етапом переходу від роду, що розпадався, до малої сім'ї, а нерозділена існувала за умов панування малої сім'ї і відтворювалась на її основі. Причому на українському ґрунті досліджуваного періоду все більш чіткою ставала тенденція до зменшення тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я — нерозділена сім'я — малі сім'ї. Даний процес був обумовлений тим, що виділені з нерозділеної малої сім'ї вже могли забезпечити свою економічну стабільність не шляхом довшого перебування в нерозділеній сім'ї, а через входження в систему парних і кругових допомогоюобмінних відносин в рамках сільської громади (концентрованого багатодвірного села), шляхом створення сьабринних спілок, через прийняття до складу малосімейного дворогосподарства нерівноправних членів (підсусідків, потужників і т. п.), число яких синхронно зростало в силу дії паралельних процесів майнового розшарування.